

‘आमाको सपना’ कवितामा आर्थी व्यञ्जना

प्रेमप्रसाद तिवारी

उपप्राध्यापक, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल

इमेल : tiwari.prem828@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा गोपालप्रसाद रिमालको ‘आमाको सपना’ कविताबाट अभिव्यञ्जित व्यङ्ग्यार्थ निरूपण गरिएको छ । यस लेखमा ‘आमाको सपना’ कवितालाई आधारभूत सामग्री तथा व्यञ्जना शब्दशक्तिको सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक पर्याधरका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यस लेखका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यस लेखमा वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना, लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना र व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनालाई आधार बनाएर कविताको व्यङ्ग्यार्थ निरूपण गरिएको छ । लामो समयदेखि समाजमा जरो गाडेर बसेको जनविरोधी शासनको अन्त्य गरी जनभावना अनुकूलको शासन स्थापनाका लागि क्रान्ति नै अन्तिम मार्ग हो भन्दै क्रान्तिका माध्यमबाट जनचाहना परि पूर्ति गर्न सकिन्छ भन्ने व्यङ्ग्यार्थ यस कवितामा प्रकट भएको कुरा प्रस्तुत लेखमा उल्लेख गरिएको छ । कवितामा आएका ‘आमा’ले नेपाल आमालाई, ‘छोरा’ले ‘नेपाली जनता’लाई र ‘त्यो’ सर्वनामले ‘क्रान्ति’लाई बुझाएका छन् भने देशमा नयाँ व्यवस्थाको स्थापना केवल क्रान्तिका माध्यमबाट मात्र सम्भव छ भन्ने मूल कथ्य व्यञ्जना शब्दशक्तिका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित भएको छ भन्ने विषय यस लेखमा प्रस्ट्याइएको छ । त्यसैले क्रान्ति नै परिवर्तनको संवाहक हो र जनतामा नयाँ चेतना भर्नका लागि क्रान्ति अनिवार्य छ भन्ने कुरा कवितामा आर्थी व्यञ्जना बनेर प्रकट भएको छ भन्ने निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : प्रतीक, प्रतीयमान, वाच्यार्थ, व्यङ्ग्य, व्यञ्जना ।

विषयपरिचय

गोपालप्रसाद रिमाल (वि.स. १९७५-२०३०) नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धाराका प्रतिभा हुन् । उनका *आमाको सपना* (कवितासङ्ग्रह : २०२०), *मसान* (नाटक : २००२), यो प्रेम (नाटक : २०१५), *माया* (एकाङ्की) जस्ता पुस्तकाकार कृति प्रकाशित भएका छन् । उनी नेपाली साहित्यको कविता विधामा गद्य लयमा कविता लेख्ने पहिला कवि हुन् । उनको 'आमाको सपना' १९९७ सालको सहिद काण्डपछि रचना गरिएको र शारदा वर्ष ९, अङ्क ७, कात्तिक २००० सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको क्रान्तिको आह्वान गर्ने क्रान्तिकारी कविता हो । देशमा लामो समयदेखि जरो गाडेर बसेको शासनको समाप्ति अनि देशमा मौलाएको हत्या, हिंसा अनि आतङ्कको अन्त्यका लागि क्रान्ति आवश्यक भएको परिवर्तनकारी विचार यस कवितामा प्रकट भएको छ । यस कविताले नेपालमा २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनका लागि पृष्ठभूमि तयार पारेको छ । क्रान्तिका लागि सङ्गठित शक्तिको आवश्यकता पर्ने र त्यसको पृष्ठभूमि निर्माणका लागि यस कविताले अहम् भूमिका निर्वाह गरेको छ । यस कवितामा आमा र छोराको संवादका माध्यमबाट क्रान्तिको आवश्यकता र औचित्य स्पष्ट पार्ने कार्य गरिएको छ । संस्कृत काव्यशास्त्रमा शब्दशक्तिका बारेमा विशद परिचर्चा पाइन्छ । प्रत्येक शब्दमा विभिन्न अर्थ अभिव्यक्त गर्ने सामर्थ्य रहेको हुन्छ । शब्दमा अन्तर्निहित यही अर्थ अभिव्यक्तिको सामर्थ्यलाई नै शब्दशक्ति भनिन्छ । शब्दशक्तिलाई अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । यी तीन शब्दशक्तिमध्ये साहित्यिक कृतिको भित्री मर्म छिचोल्न व्यञ्जना शब्दशक्तिको विशेष भूमिका रहन्छ । व्यञ्जना शब्दशक्तिका कारण साहित्यिक कृति नै विशिष्ट बन्ने गर्छ । 'आमाको सपना' कवितामा राणा शासनको अन्त्यका लागि क्रान्ति अनिवार्य छ भन्ने कुरा व्यङ्ग्यार्थका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ भन्ने व्यङ्ग्यार्थ निरूपणका लागि यस लेखमा संस्कृत काव्यशास्त्रको व्यञ्जना शब्दशक्तिको सिद्धान्त उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेखको मूल प्राज्ञिक समस्या गोपालप्रसाद रिमालको 'आमाको सपना' कवितामा केकस्तो आर्थी व्यञ्जना अभिव्यक्त भएको छ भन्ने रहेको छ भने त्यहाँ अभिव्यञ्जित व्यञ्जनाको निरूपण गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य बनेको छ । यस क्रममा प्रस्तुत लेखमा 'आमाको सपना' कविताको वाच्यार्थको जगबाट वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना निरूपण गरिएको छ । त्यस्तै लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना र व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनाका माध्यमबाट विशिष्ट व्यङ्ग्यार्थ निरूपण गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत लेखमा आर्थी व्यञ्जनाको सिद्धान्त उपयोग गरी 'आमाको सपना' कविताको व्यङ्ग्यार्थ निरूपण गर्नुलाई मात्र सीमा बनाइएको छ ।

तारानाथ शर्माले आमाको सपना कविताङ्ग्रहको 'भूमिका' (२०१९) मा कविले प्रस्तुत कवितामा सबैले बुझ्ने उपमा र प्रतीकको प्रयोग गरेर क्रान्तिलाई जूनसित, अत्याचारलाई जडतासित तुलना गर्दै जनतामा आशावादी विचार जगाउने कार्य गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । शर्माको भूमिकामा 'आमाको सपना' कवितामा प्रतीकविधान पाइने विषय स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको भए पनि व्यञ्जना शब्दशक्तिका विषयमा परिचर्चा गरिएको छैन तथापि प्रतीकको सम्बन्ध अन्यार्थसँग रहने भएकाले व्यङ्ग्यार्थको अध्ययनका लागि यस भूमिकाले मार्ग निर्देश गरेको छ । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा सम्पादित साझा सामालोचना २०२५ मा केशवप्रसाद उपाध्यायले 'गोपालप्रसाद रिमाल र

आमाको सपना’ शीर्षक समालोचनामा ‘आमाको सपना’ कविता आलङ्कारिक मात्र नभएर भाव र ध्वनि समन्वित भएको रचना हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। उनको यस समालोचनामा पनि प्रस्ट व्यञ्जना शब्दशक्तिका बारेमा उल्लेख गरिएको छैन तथापि भाव र ध्वनि शब्दका माध्यमबाट विशिष्ट अर्थलाई बुझाइएको छ। यस समालोचनाका आधारमा पनि ‘आमाको सपना’ कवितामा व्यङ्ग्यार्थ रहेको विषय स्पष्ट हुन्छ। ठाकुरप्रसाद पराजुलीले नेपाली साहित्यको परिक्रमा (२०४५) नामक पुस्तकमा ‘रिमालका कवितामा प्रतीकको भूमिका’ शीर्षक समालोचनामा ‘आमाको सपना’ कवितामा सातसाले क्रान्तिपुरुष जन्माउने अभिलाषा प्रतीकका रूपमा प्रकट भएको धारणा राखेका छन्। रिमालका कवितामा प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति पाइने विषय प्रायः सबै समालोचकका समालोचनामा आएको भए पनि ‘आमाको सपना’ कविताको विश्लेषण व्यञ्जना शब्दशक्तिका आधारमा गरिएको नपाइएकाले यो अध्ययन अगाडि बढाइएको हो।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत ‘आमाको सपना’ कवितामा व्यञ्जना शीर्षकको अनुसन्धानात्मक लेख गुणात्मक प्रकृतिको अनुसन्धान हो। प्रस्तुत लेखमा सोद्देश्य नमुना छनोटका आधारमा गोपालप्रसाद रिमालको ‘आमाको सपना’ कविता चयन गरिएको छ भने यसको विश्लेषणका लागि व्यञ्जना शब्दशक्तिको सिद्धान्त उपयोग गरिएको छ। यो लेख निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री पुस्तकालय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा गोपालप्रसाद रिमालको ‘आमाको सपना’ कविता आधारभूत सामग्री रहेको छ भने सिद्धान्त निर्माणका लागि उपयोग गरिएका तथा ‘आमाको सपना’ कविताका बारेमा गरिएका टीकाटिप्पणी, समीक्षा, विवेचना आदि सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा आएका छन्। व्यञ्जना शब्दशक्तिको सिद्धान्त निर्माणका लागि संस्कृत काव्यशास्त्रका लक्षणग्रन्थलाई आधार बनाइएको छ। प्रस्तुत लेखमा यिनै सामग्रीको विश्लेषण गरी ‘आमाको सपना’ कवितामा अभिव्यञ्जित व्यङ्ग्यार्थ निरूपण गरिएको छ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

अभिधा शब्दशक्तिले वाच्यार्थ र लक्षणा शब्दशक्तिले लक्ष्यार्थ बुझाएपछि विशिष्ट प्रकारको अर्थ बुझाउनका लागि प्रयोग गरिने शब्दशक्ति नै व्यञ्जना हो। कुनै साहित्यिक रचनाबाट अभिव्यञ्जित विशेष अर्थको प्राप्तिका लागि व्यञ्जना शब्दशक्ति आवश्यक पर्छ। आफ्नो अर्थ बुझाएर अभिधा र लक्षणा शब्दशक्ति विरत भएपछि विशेष अर्थ बुझाउनका लागि आउने शब्दशक्तिलाई नै व्यञ्जना भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् २००८, पृ. ९९)। साहित्यको अर्थलाई विशेष प्रकारबाट सजाउने शब्दशक्ति नै व्यञ्जना हो। लाक्षणिक शब्दमा व्यङ्ग्य बुझाउने व्यापारलाई व्यञ्जना व्यापार भनिन्छ (मम्मट, सन् १९६०, पृ. ८९)। अभिधा र लक्षणा शब्दशक्तिले विशेष अर्थ बुझाउन नसक्ने भएकाले विशेष अर्थको अभिव्यक्तिका लागि व्यञ्जना शब्दशक्ति आवश्यक हुन्छ। अभिधा अर्थ सिङ्गो वाक्य वा शब्दबाट मात्र प्राप्त हुन्छ। लक्षणा शब्दशक्तिका लागि मुख्यार्थमा बाधा, रुढि वा प्रयोजन तथा मुख्यार्थसँग सम्बन्धित अर्थको आवश्यकता पर्छ। प्रयोजनवती लक्षणाबाट प्राप्त हुने प्रयोजनपरक अर्थमा पनि व्यञ्जना नै रहेको हुन्छ। यस्तो व्यङ्ग्यार्थ विशेष चमत्कारयुक्त हुनुपर्छ। अभिधा, लक्षणा र तात्पर्या नामक वृत्तिहरू

आआफना अर्थ बुझाएर निवृत्त भएपछि वाच्य, लक्ष्य तथा तात्पर्यार्थभन्दा बेग्लै विशिष्ट अर्थ बुझाउने शब्दशक्तिलाई नै व्यञ्जना भनिन्छ (ढकाल, २०६७, पृ. २७) । अभिधा र लक्षणाका तुलनामा व्यञ्जना शब्दशक्ति बढी प्रभावकारी हुने गर्छ । कहिलेकाहीं अभिधा र लक्षणाद्वारा कृतिमा अन्तर्निहित अर्थको अभिव्यक्ति हुन सक्दैन । यस्तो अवस्थामा भित्री वा प्रतीयमान अर्थको अन्वेषण गर्ने शक्तिलाई व्यञ्जना भनिन्छ (शुक्ल, सन् २००८, पृ. ४३) । व्यञ्जना शब्दशक्तिलाई शाब्दी व्यञ्जना र आर्थी व्यञ्जना गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । शाब्दी व्यञ्जनाका पनि अभिधामूला र लक्षणामूला गरी दुई प्रकार हुन्छन् । आर्थी व्यञ्जनालाई वाच्यार्थपरक, लक्ष्यार्थपरक र व्यङ्ग्यार्थपरक गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरिएको छ (विश्वनाथ, सन् २००८, पृ. ९१) । यसरी व्यञ्जनालाई वाच्यार्थपरक, लक्ष्यार्थपरक र व्यङ्ग्यार्थपरक गरी तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

संयोग (सम्बन्ध), वियोग (अलग), साहचर्य (साथ रहनु), विरोध अर्थ, प्रकरण (प्रस्ताव), लिङ्ग (वस्तुको चिह्न), सान्निध्य (नजिकको सम्बन्ध), सामर्थ्य (शक्ति), औचित्य, देश (स्थान), काल (समय), व्यक्ति (स्त्रीपुरुष), स्वर (उदात्त/अनुदात्त) आदिका कारण अनेकार्थक शब्द एउटा अर्थमा सीमित हुने अवस्थालाई नै अभिधामूला शाब्दी व्यञ्जना भनिन्छ (मम्मट, सन् १९६०, पृ. ८९-९३) । यसमा व्यङ्ग्यार्थ जनाउने शब्द परिवर्तन गर्दा वा पर्यायवाची शब्द राख्दा त्यसबाट प्राप्त हुने विशेष अर्थमा पनि परिवर्तन आउँछ । प्रयोजनवती लक्षणाको अर्थ बुझाउने व्यञ्जनालाई लक्षणामूला शाब्दी व्यञ्जना भनिन्छ । यसको विशिष्ट अर्थ कुनै शब्दमा निहित रहन्छ र शब्द परिवर्तन गर्नेबित्तिकै अर्थमा पनि परिवर्तन आउँछ ।

शब्द परिवर्तन गर्दा पनि अर्थमा कुनै आघात नपर्ने व्यञ्जनालाई नै आर्थी व्यञ्जना भनिन्छ (मम्मट, सन् १९६०, पृ. १०९) आर्थी व्यञ्जनालाई पनि वाच्यार्थपरक, लक्ष्यार्थपरक र व्यङ्ग्यार्थपरक गरी तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । वाच्यार्थका माध्यमबाट व्यङ्ग्यार्थ सृजना हुने व्यञ्जनालाई वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना भनिन्छ । वाच्यार्थको बोध भएपछि एकै पटक व्यङ्ग्यार्थ बुझिने व्यञ्जनालाई नै वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना भनिन्छ । लक्ष्यार्थद्वारा व्यङ्ग्यार्थ बोध गराउने व्यञ्जनालाई लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना भनिन्छ । लक्षणाका माध्यमबाट व्यङ्ग्यार्थ बोध हुने व्यञ्जनालाई लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना भनिन्छ । एउटा व्यङ्ग्यार्थले अर्को व्यङ्ग्यार्थ बुझाउँदा व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना हुने गर्छ । कुनै एउटा व्यङ्ग्यार्थबाट अर्को व्यङ्ग्य प्रकट हुने व्यञ्जनालाई व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना भनिन्छ । यस्तो व्यञ्जनामा एउटा व्यङ्ग्यार्थ प्रकट भएपछि त्यसैको जगमा अर्को व्यङ्ग्य अर्थ प्राप्त हुन्छ (मम्मट, सन् १९६०, पृ. १०९) । यसरी व्यञ्जनाका प्रकार निरूपण गरिएको पाइन्छ ।

माथि उल्लिखित व्यञ्जना शब्दशक्तिको स्थापित सिद्धान्तका आधारमा प्रस्तुत लेखमा 'आमाको सपना' कविताको विश्लेषण गरिएको छ । 'आमाको सपना' कविताबाट अभिव्यक्त हुने वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना, लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना र कविताबाट अभिव्यञ्जित व्यङ्ग्यार्थको निरूपणका लागि मूलतः व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनालाई आधार बनाइएको छ । यस लेखमा वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना र लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनाका विषयमा सामान्य सङ्केत गर्दै 'आमाको सपना' व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनाबाट अभिव्यक्त भएको विशिष्ट अर्थ पहिल्याइएको छ ।

नतिजा र विमर्श

गोपालप्रसाद रिमालको 'आमाको सपना' क्रान्तिकारी विचार प्रकट गर्ने कविता हो । यो कविता 'आमाको सपना' कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित रहेको छ । समाजको परिवर्तनका लागि क्रान्ति अपरिहार्य छ र क्रान्तिकै माध्यमबाट समाजमा नयाँ परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने मूल सन्दर्भलाई आधार बनाएर यस कविताको रचना गरिएको छ । यहाँ प्रस्तुत कवितालाई व्यञ्जना शब्दशक्तिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

'आमाको सपना' कवितामा वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना

'आमाको सपना' कवितामा आमा र छोराको कुराकानीबाट विषय अगाडि बढेको छ । यस कवितामा छोराले आमासँग प्रश्न गरेको छ र आमाले छोराले सोधेका प्रश्नको समाधान दिएकी छन् । यस कवितामा छोराले जम्मा तीनओटा प्रश्न गरेको छ भने आमाले तीनओटै प्रश्नको उत्तर दिएकी छन् । कविताको पहिलो हरफमा छोराले आमालाई 'आमा त्यो आउँछ, र ?' भनी प्रश्न गरेको छ । यही पहिलो प्रश्नलाई आमाले भावुक बनी 'हो बा त्यो आउँछ, त्यो बिहानीको सूर्यभैँ उज्यालो छर्दै आउँछ, त्यसको कम्मरमा शीत जस्तै टल्कने एउटा हतियार देख्ने छौ र त्यही हतियारले ऊ समाजमा व्याप्त अधर्मसँग लड्ने छ' भनेर उत्तर दिएकी छन् । आमाले 'त्यो आउँदा पहिले तिमी त सपना पो हो कि भनेर छामछुम गर्न थाल्ने छौ तर त्यो हिउँ र आगोभन्दा बढी छोड्ने वा यथार्थ भएर आउने छ' भनी उत्तर दिएकी छन् । यसपछि छोराले 'हो र आमा ?' भनी दोस्रो प्रश्न गरेको छ । यसपछि छोराको दोस्रो प्रश्नलाई आमाले 'हो त, तिमी जन्मँदा तिम्रो त्यो कलिलो अनुहारमा त्यसैको छाया देख्ने आशा गरेकी थिएँ, तिम्रो हिस्सी परेको हँसाइमा त्यसको सुन्दर छवि, तोते बोलीमा त्यसैको मधुर ध्वनि देख्ने र सुन्ने आशा गरेकी थिएँ तर त्यो मिठो गीतले तिम्रीलाई आफ्नो बाँसुरी बनाएनछ' भनी उत्तर दिएकी छन् । छोराको प्रश्नलाई अझ स्पष्ट पाउँ 'त्यो तिमी नै होला भन्ने मेरो यौवनभरिको सपना थियो तर जे होस् त्यो अवश्य आउँछ, र म आमा हुँ, सारा सृजनशक्तिको मुख भएर भन्न सक्छु त्यो आउँछ' भन्दै आमाले थप उत्तर दिएकी छन् । आमाले आफूले 'कुनै अल्ल्छी सपना देखेकी होइन तर थाहा छ त्यो आएपछि तिमी यसरी मेरो काखमा आएर लाचार भई घोटिएर बस्ने छैनौ, तिमी पनि त्यसैको पछि लाग्ने छौ' भन्दै त्यो आउने निश्चित भएको उत्तर यस कवितामा दिएकी छन् । आमाले 'त्यो आउने विषय सत्य भएको र त्यो आउने कुरा तिमी यसरी टाँसिएर कथा सुने जस्तो गरी एकोहोरिएर सुन्ने छैनौ' भन्ने कुरा पनि छोरालाई बताएकी छन् । उनले छोरालाई 'त्यो आउँदा तिमी त्यसलाई आफैँले नै देख्न, सहन र ग्रहण गर्न सक्ने छौ अनि त्यति बेला तिमी स्वयम् त्यसको पछि लाग्ने छौ' भन्दै सम्झाएकी छन् । तिमी सङ्ग्राममा जाँदा अनेकौँ पटक सम्झाएर पनि नमान्ने आमाको कोमल मनलाई सान्त्वना दिँदै बिदा हुने छौ अनि त्यो आएपछि तिमी स्वतः जाँगरिला बन्दै जाने छौ भनेर छोरालाई सम्झाउँदै आमाले भनेकी छन् । तिम्रो अहिलेको रोगीको जस्तो अवस्था हुने छैन र तिमी स्वतन्त्रताका पक्षमा लागि रहने छौ भन्दै त्यो हुरी जस्तै बनेर आउने र तिमी त्यसलाई पात भएर पछ्याउने छौ भनेर पनि आमाले छोरालाई भनेकी छन् । आमाले इतिहास सुनाउँदै 'उहिले त्यो जीवनलोकबाट भरेर जून जस्तै पोखिँदा सारा जडता सगबगाएको' विषय छोरालाई सुनाएकी छन् । आमाले 'त्यो आउँदा तिमी उठेर त्यसलाई अँगाल्ने छौ' भनी उत्तर दिएकी छन् । यसपछि छोराले मधुर उषाले चराहरूको कण्ठमा ध्वनि भरे जस्तै

त्यो आउने आशाले आफ्नो हृदय कुत्कुत्याइसकेको भन्दै 'के साँच्चै नै त्यो आउँछ, त आमा' भनी तेस्रो प्रश्न गरेको छ। छोराको अन्तिम प्रश्नको समाधान गर्दै आमाले त्यो आउँछ, त्यो बिहानीको सूर्य जस्तै उज्यालो ज्योति फैलाउँदै आउँछ, भनी उत्तर दिँदै 'त्यो तिमी नै होला भन्ने आफ्नो विश्वास रहेको' (रिमाल, २०७६, पृ. १-२) धारणा प्रकट गर्दै आमा उठेर निस्किएको विषय उल्लेख गरेर यस कविताको समापन भएको छ। 'आमाको सपना' कविताको यस वाच्यार्थमा आएका धेरै सन्दर्भ साङ्केतिक छन्। आमा र छोराका बिचमा त्यो (क्रान्ति) आउने विषयमा भएको कुराकानी नै यस कविताको वाच्यार्थ हो।

'आमाको सपना' कवितामा प्रकट भएको वाच्यार्थबाट सिधै व्यङ्ग्यार्थमा पुग्न सकिन्छ। यहाँ आमा र छोराका बिचमा कुनै कुरा आउने विषयमा भएको छलफल वा कुराकानीलाई सामान्य वाच्यार्थका रूपमा लिएर हेर्दा देशमा परिवर्तनको आवश्यकता रहेको र त्यो परिवर्तन क्रान्तिका माध्यमबाट मात्र सम्भव छ, भन्ने कुरा वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनाका रूपमा प्राप्त भएको छ। यस कवितामा आमा र छोराका बिचमा भएको कुराकानी वाच्यार्थ हो भने 'आमा'ले 'नेपाल आमा' र 'छोरा'ले 'नेपाली जनाता'लाई बुझाएर परिवर्तन अनिवार्य भएको जुन अन्यार्थ बोध गराएका छन् त्यसबाट प्रस्तुत कवितामा वाच्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना शक्ति रहेको स्पष्ट हुन्छ। सामान्यतः 'त्यो' आउने विषयमा आमा र छोराका बिचमा भएको कुराकानीले क्रान्तिलाई सङ्केत गरेको छ।

'आमाको सपना' कवितामा लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना

'आमाको सपना' १९९७ सालको सहिद काण्डपछि जहानियाँ राणा शासनको अन्त्य अनिवार्य भएको विषय सङ्केत गर्दै रचना गरिएको परिवर्तनमुखी कविता हो। नेपालको इतिहासमा यस कविताले नेपाली जनतामा क्रान्तिचेत जगाउँदै परिवर्तनका लागि समर्पित हुनुपर्ने भावना जगाइदिने काम गरेको छ। 'आमाको सपना' कविता लेख्ने समय सन्दर्भका कारण पनि यो कविता व्यङ्ग्यात्मक प्रकृतिको बनेको छ। कवितामा आएका कतिपय शब्दलाई वाच्यार्थका तहमा नभई लक्ष्यार्थका सन्दर्भबाट पनि स्पष्ट पार्नुपर्ने देखिन्छ। यस कवितामा आएका 'आमा', 'छोरा', 'त्यो', 'सूर्य', 'बाँसुरी', 'हुरी', 'पात' जस्ता प्रतीकात्मक शब्दको मुख्यार्थमा आएको बाधा केलाई लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनाका सहायताबाट अन्यार्थ अन्वेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस कवितामा आएका 'आमा' शब्दले सामान्य आमालाई नबुझाएर 'नेपाल आमा'लाई बुझाएको छ भने 'छोरो' शब्दले पनि समग्र नेपाली जनता भन्ने अर्थ बुझाएको छ। यस कवितामा क्रान्तिलाई बुझाउनका लागि 'त्यो' शब्द उपयोग गरिएको छ। यसरी नै सबैलाई जगाउने र उज्यालाको सङ्केतका रूपमा यहाँ 'सूर्य' प्रयोग गरिएको छ भने सबैलाई प्रभाव पार्ने मिठो सुर निकाल्ने वाद्यका रूपमा परिचित 'बाँसुरी'लाई यस कवितामा क्रान्तिको स्वर सुसेले माध्यमका रूपमा चित्रण गरिएको छ। सबैलाई प्रभाव पर्ने र कसैलाई पनि आफ्नो असरबाट मुक्त हुन नदिने प्राकृतिक प्रवाहका रूपमा रहने 'हुरी'लाई यस कवितामा क्रान्तिको प्रवाहका रूपमा चित्रण गरिएको छ। यस कवितामा 'पात'लाई हुरीका पछाडि दौडने अस्तित्वविहीन वस्तु मान्दै ठुलो क्रान्ति आएपछि सबै जनता नचाहेर पनि पात हुरीसँगै उडे जस्तै क्रान्तिको प्रवाहमा समेटिन पुग्ने वास्तविकतालाई स्पष्ट पारिएको छ। यस कवितामा आएका धेरै सन्दर्भ वाच्यार्थबाट स्पष्ट हुन नसक्ने किसिमका छन्। त्यसैले विश्लेष्य कवितामा प्रयुक्त सन्दर्भको अर्थ बाधित भएपछि विशिष्ट लक्ष्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जनाका स्तरबाट खास व्यङ्ग्यार्थको अभिव्यक्त भएको छ।

‘आमाको सपना’ कवितामा व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना

‘आमाको सपना’ गोपालप्रसाद रिमालको क्रान्तिकारी विचार व्यक्त गर्ने उच्चकोटिको कविता हो । यस कवितामा वाच्यार्थका तुलनामा व्यङ्ग्यार्थ अत्यन्त शक्तिशाली बनेर प्रकट भएको छ । यो व्यङ्ग्यधर्मी विचार प्रकट गर्ने कविता हो । यस कवितामा आमा र छोराको बिचमा कुराकानी गराएर त्यसैका माध्यमबाट क्रान्तिकारी परिवर्तनसँग सम्बन्धित विषय प्रकट गरिएको छ । रिमालका कविता प्रतीकात्मक भए तापनि आउने सुनौलो प्रजातन्त्रलाई लक्ष्य गर्दै आशाका किरण छर्छन् (शर्मा, २०२०, पृ. ८२) भन्ने धारणाका आधारमा पनि रिमालका कवितामा व्यङ्ग्यार्थ सशक्त रूपमा अभिव्यक्त भएको विषय बुझ्न सकिन्छ । यस कवितामा ‘म’ सर्वनाम अथवा आमाले मातृभूमि वा नेपाल आमालाई बुझाइएको छ भने ‘तिमी’ वा ‘छोरा’ भनेर नेपाली जनतालाई चिनाइएको छ । त्यस्तै यस कवितामा आएको ‘त्यो’ सर्वनाम क्रान्तिसूचक बनेको छ । लामो समयदेखि विभिन्न समस्यामा जेलिँदै अनि अन्याय र अत्याचार सहँदै आएका नेपाली जनतामा क्रान्ति चेत भरिदिने उद्देश्यका साथ यो कविता रचना गरिएको हो । नेपाली जनता परिवर्तन चाहन्छन् र उनीहरूले चाहेको परिवर्तनका लागि क्रान्ति नै आवश्यक छ भन्दै क्रान्तिको बिगुल फुक्ने कार्य रिमालले ‘आमाको सपना’ कविताका माध्यमबाट गरेका छन् । शोषण, अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसङ्गतिबाट खग्रास भएकी नेपाल आमाले परिवर्तनको अपेक्षा गरेकी छन् तर त्यो तात्कालिक सन्ततिबाट सम्भव नभई भावी पुस्ताबाट मात्र सम्भव हुने कुरालाई यस कवितामा व्यङ्ग्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा क्रान्ति आइसकेपछि क्रान्तिमा होमिन नचाहने व्यक्ति पनि स्वतः क्रान्ति अभिमुख भई त्यसमै समर्पित हुने कुरालाई ‘आगो’ र ‘हिउँ’ जस्ता दुईओटा विपरीत अभिलक्षण भएका बिम्बबाट स्पष्ट पारिएको छ । यस कवितामा कविले क्रान्ति आउने विषयलाई यसरी स्पष्ट पारेका छन् :

आमा, त्यो आउँछ र ?

‘हो बा, त्यो आउँछ ।

त्यो बिहानीको सूर्यभैँ उज्यालो छर्दै आउँछ ।

त्यसको कम्मरमा भुन्डिएको, शीत जस्तै टल्कने

तिमी एक हतियार देख्ने छौ,

त्यसैले ऊ अधर्मसित लड्ने छ !

त्यो आउँदा तिम्रो पहिले त सपना हो कि भनेर

छामछुम गर्ने छौ तर त्यो हिउँ र आगोभन्दा पनि

बढ्ता छोइने भएर आउँछ ।’ (रिमाल, २०७६, पृ. १)

माथिको कवितांशमा छोराले क्रान्ति आउँछ भनी सोधेको प्रश्नमा आमाले निर्धक्क भएर क्रान्ति आउने विषयलाई स्पष्ट पारेकी छन् । लामो समयदेखि अन्धकार व्याप्त रहेको नेपाली समाजमा परिवर्तनको उज्यालो लिएर क्रान्ति आउने विषय यस कवितामा प्रकट भएको छ । शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारमा पिल्सिएर आफ्ना स्वाभाविक अभिव्यक्तिसमेत दिन नपाएका समग्र नेपालीमा चेतना भर्दै कालो रातीपछि बिहान सूर्योदय भए जस्तै सारा मानव जगत्मा उज्यालो छर्दै मानिसका बाध्यता र विवशतालाई पन्छाउँदै क्रान्ति आउने विषय यस कवितामा व्यक्त भएको छ । सबै मानिसलाई प्रभाव पार्न सक्ने विचाररूपी चम्किलो हतियार बोकेर क्रान्ति आउने छ र समाजमा रहेको अव्यवस्थारूपी

अधर्मलाई सदाका लागि समाप्त गर्ने छ, भन्ने सङ्केत यसमा गरिएको छ । क्रान्ति आएपछि, कुनै पनि नेपाली कसैको दासतामा बाँच्नुपर्ने छैन र नेपाली समाजका हामी सबै नेपाली सदाका लागि स्वतन्त्र बन्ने छौं भन्ने विशेष अर्थ यस कविताबाट प्राप्त भएको छ । यस कविताको वाच्यार्थभन्दा विशेष चमत्कारयुक्त अर्थका रूपमा व्याङ्ग्यार्थ रहेको छ । क्रान्ति पुरुष सूर्यभैँ टडकारो भएर हाम्रो अगाडि उभिन आउँछ, अधर्मसँग लड्न अपवित्र साधन उपयुक्त हुँदैन, त्यसैले क्रान्ति पुरुषको अस्त्र शीत शब्द केवल आलङ्कारिक चमत्कार मात्र नबनेर गम्भीर भाव र ध्वनिले समन्वित छ (उपाध्याय, २०५८, पृ. १६२) । यस्तै क्रान्ति आउँदा सबै मानिसले यसको अनुभूति गर्न सक्ने छन् किनकि क्रान्ति हिउँ र आगोभन्दा पनि बढी प्रभावकारी भएर आउने ध्वनि कवितामा पाइन्छ । सबैभन्दा तातो आगो र सबैभन्दा चिसो हिउँ जस्तै सबै प्रकारका संवेदनालाई जगाउँदै क्रान्ति आउने भएकाले सबैले यसको अनुभूति गर्न सक्ने व्यङ्ग्य विश्लेष्य कवितामा प्रकट भएको छ । आमाको कथनले क्रान्तिलाई कसैले चियाउनै पर्दैन, त्यो सूर्यजस्तै देखिने भएर आउने छ । सूर्य आउने ध्रुवसत्य भएभैँ क्रान्तिपुरुषको आगमन पनि निश्चित छ (उपाध्याय, २०५८, पृ. १६२) । लामो समयदेखि अन्यायमा बाँच्ने बानी परेका नेपालीले सुरुमा त क्रान्ति आउँछ भन्ने कुरा नै विश्वास गर्ने छैनन् तर जस्तोसुकै चेतनाशून्य भएका व्यक्तिलाई पनि जागृत गराई नयाँ अनुभूति दिने किसिमबाट क्रान्ति आउने छ, भन्ने विशिष्ट अर्थ यस कवितामा एउटा व्यङ्ग्यबोध भएपछि प्राप्त हुने अर्को व्यङ्ग्य हो । यस्तै प्रस्तुत कविताको तलको कवितांशले पनि विशेष अर्थ बोध गराएको छ :

हो र आमा ?

‘हो तिमी जन्मँदा, तिम्रो कलिलो अनुहारमा

त्यसकै छाया देख्ने आशा गरेकी थिएँ;

तिम्रो हिस्सी परेको हँसाइमा त्यसको सुन्दर छवि;

तिम्रो तोते बोलीमा त्यसैको मधुर ध्वनि;

तर त्यो मिठो बोलीमा त्यसैको मधुर ध्वनि;

तर त्यो मिठो गीतले तिमीलाई

आफ्नो बाँसुरी बनाएनछ !

त्यो तिमी नै हौला भन्ने

मेरो यौवनभरिको सपना थियो !

जे होस्, त्यो आउँछ;

म आमा हुँ, सारा सृजनाशक्तिको मुख भएर

म भन्न सक्तछु

त्यो आउँछ । (रिमाल, २०७६, पृ. १-२)

‘आमाको सपना’ कविताकी आमा आफ्ना प्रत्येक सन्तानलाई क्रान्तिको नेतृत्व गर्ने वीरयोद्धा देख्न चाहन्छिन् तर विडम्बना उनी आफ्ना सन्तानमा क्रान्तिकारी चेतना विकसित भएको पाउँदैनन् । प्रत्येक दिन जन्मिने सन्तानले देशमा व्याप्त बेथिति समाप्त पारी व्यवस्थित समाज निर्माण गर्न सक्नु भन्ने इच्छा बोकेकी आमाको चाहना पूरा हुन सकेको छैन । उनी प्रत्येक नेपालीमा वीरयोद्धाको स्वरूप र प्रत्येक सन्तानमा क्रान्तिको सुरिलो आवाज सुन्न चाहन्छिन् । आफ्ना सन्तानमा क्रान्ति चेत विकास

हुन नसक्दा उनको मन छिया छिया भएको छ तर पनि एक न एकदिन वीर सपूत जन्मिएर आफूमाथि भएको अन्यायको बदला लिने कुरामा आमा आशावादी रहेको विषय यस कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ । यस कवितामा आमाले क्रान्ति पुरुषको प्रतीक्षा गरेको र त्यही क्रान्ति पुरुषका माध्यमबाट मात्र समाजको शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको जालो सदाका लागि समाप्त पार्न सकिने विषय प्रकट भएको छ । आफ्ना सन्तानमा उत्साह भाव नदेखे पनि कालान्तरमा क्रान्तिकारी सन्तान जन्मने र त्यसैले अन्यायको कुचक्रलाई समाप्त पारिदिने कुरामा नेपाल आमा आशावादी रहेको प्रसङ्ग कवितामा आएको छ । आफूलाई सृजनशक्तिका रूपमा चिनाउँदै सम्पूर्ण मातृशक्तिको प्रतिनिधित्व गरेर आमाले क्रान्तिवीर जन्मने र त्यसैका माध्यमबाट देशमा ठुलो परिवर्तन आउने आशावादी चिन्तन प्रकट गरेकी छन् । आमाले परिकल्पना गरेको क्रान्तिपुरुष लुकीचोरी आउँदैन, बरु त्यो आउँदा बिहानीको सूर्यभैँ चमकदार उषा छाउँछ र त्यसले समाजमा अन्धकार बनेर बसेको कुरीतिलाई परास्त पारिदिने छ भन्ने अत्यन्तै क्रान्तिकारी विचार यस कवितामा आएको छ । आफ्ना प्रत्येक नवजात शिशुका कलिला मुहारमा क्रान्तिको छाया देख्ने र आफ्ना प्रत्येक सन्तानको बोलीमा क्रान्तिकै मधुर वाणी सुन्ने आमाको इच्छा पूरा हुन नसकेको हुँदा प्रस्तुत कवितामा आमाले आफ्नै सन्तानलाई क्रान्तिको माध्यम बनाएर क्रान्तिकारी गीत घन्काउन चाहेकी छन् भन्ने विषय अर्थी व्यञ्जनाबाट प्रकट भएको व्यङ्ग्य हो । आमा पूर्ण आशावादी पनि छन्, एक न एकदिन क्रान्तिको नेतृत्व गर्ने नेतृत्वकर्ता वीरयोद्धा आउने छ र उसैको वीरताको प्रतिफल बनेर समाजमा परिवर्तनको लहर छाउने छ भन्ने विशिष्ट अर्थ यस कवितामा आएको छ । यसरी नै विश्लेष्य कवितामा आमाले आफ्नो धारणा निम्नानुसार प्रस्तुत गरेकी छन् :

मैले यो कुनै अल्ल्छी सपना देखेको होइन !

त्यो आएपछि तिमी यसरी

मेरो काखमा आएर घोट्टिने छैनौ;

सत्य कुरालाई तिमी यसरी

चुम्बकिएर कथा सुनेभैँ सुन्ने छैनौ,

तिमी त्यल्लाई आफैँ नै देख्न सक्ने, सहन सक्ने र

ग्रहण गर्न सक्ने हुने छौ; (रिमाल, २०७६, पृ. २)

आफूले कुनै असम्भव परिकल्पना गरेको नभई कालान्तरमा देखिने परिवर्तनको पूर्वानुमान गरेको कुरा सुनाउँदै अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा आवाज उठाउन नसक्ने आजका लाचारी सन्तानको प्रसङ्ग देखाएर क्रान्तिबाट परिवर्तन आएपछि आजका कमजोर मानिसमा पनि चेतना भरिने कुरा आमाका तर्फबाट व्यक्त भएको छ । आफूमाथि भएको अन्याय तथा आफ्नै मातृभूमिमाथि भएको अन्यायका विरुद्ध चुइँक्क बोल्नसमेत नसक्ने आजका सन्तानमा समेत परिवर्तनको लहर छाउने छ भन्दै क्रान्तिको प्रभावबाट कोही पनि मुक्त हुन नसक्ने विशेष अर्थ यस कविताबाट प्रकट भएको छ । यस कवितामा सधैँभरि आफूमाथि भएको अन्यायका विरुद्धमा आवाज उठाउन सक्ने बनाएर प्रत्येक व्यक्तिलाई क्रान्तिको मार्गमा अभिमुख गराउँदै परिवर्तनको लहर ल्याउनुपर्ने विषयलाई अत्यन्त कलात्मक किसिमबाट अभिव्यक्त गरिएको छ । क्रान्ति आएको र समाजमा परिवर्तन छाएको कुरा सबैले अनुभूत गर्न सक्ने छन् भन्ने आशय कवितामा अभिव्यञ्जित भएको छ :

मैले यसरी धैर्य दिनुको सट्टा तिमी सङ्ग्राममा जाँदा
 लाख सम्झाएर पनि नमान्ने आमाको मनलाई
 सान्त्वना दिँदै बिदा हुने छौ;
 मैले यसरी रोगीलाई भैंँ तिमी कपाल
 मुसारिरहनुपर्ने छैन !
 हेरौला, त्यो हुरी भएर आउने छ,
 तिमी पात भएर पछ्याउने छौ ! (रिमाल, २०७६, पृ. २)

आजका सन्तानमा क्रान्तिको भाव अत्यन्तै न्यून छ तर जब वीरयोद्वाले क्रान्तिको नेतृत्व गर्ने छ त्यति बेला सबैमा परिवर्तनसँग जोडिएको क्रान्तिकारी भाव प्रकट हुने छ । आजको अव्यवस्थित समाज परिवर्तनका लागि क्रान्ति अनिवार्य छ । समयको गतिशीलतासँगै क्रान्ति हुरीका रूपमा आउँछ अनि त्यसले सबैलाई आफैँभित्र समेटेर लैजान्छ अनि क्रान्तिको भयावह प्रवाहबाट कोही पनि अछुत रहन सक्दैनन् भन्ने कुरा सङ्केत गरी एक न एकदिन क्रान्तिले समाजमा परिवर्तनको लहर अवश्य ल्याउने छ भन्ने विषयलाई निश्चयका साथ अभिव्यक्त गर्ने कार्य कवितामा गरिएको छ । रिमालको 'आमाको सपना' कविताले प्रतीकात्मक बनेर आउने सुनौलो प्रजातन्त्रलाई लक्ष्य गर्दै आशाका किरण छरेको छ (शर्मा, २०२०, पृ. ८२) । कवितामा लाचार, कमजोर बनेर बस्ने मानिसमा समेत उत्साहका लक्षण पाइने कुरा उल्लेख गर्दै कुनै पनि नेपाली क्रान्तिबाट विमुख हुन नसक्ने र सबैले क्रान्तिलाई ग्रहण गर्दै परिवर्तनको महान् युद्धमा समर्पित हुने दिन छिटै आउने आशावादी व्यङ्ग्यधर्मी स्वर कवितामा घन्किएको छ ।

उहिले त्यो जीवनलोकबाट भरेर जूनजस्तै पोखिँदा
 सारा जडता सगबगाएको थियो बा;
 त्यो आउने छ, तिमी उठ्ने छौ ।'
 त्यो आउँछ कि आमा,
 मधुर उषाले चराहरूको कण्ठलाई जस्तै
 त्यो आउने आशाले मेरो हृदयलाई कुतकुत्याइसक्यो, आमा !
 'हो त्यो आउँछ,
 त्यो बिहानको सूर्यभैंँ उज्यालो छर्दै आउँछ ।
 अब म उठें, गएँ ' (रिमाल, २०७६, पृ. १-२)

मानवजीवनमा नवीनता ल्याइदिने क्रान्ति निश्चित रूपमा आउने र यसले सारा मानवजगत्लाई नै नयाँपनले भरिदिने विशेष अर्थ कवितामा पाइन्छ । जनक्रान्तिलाई जूनसित र अत्याचारलाई जडतासित दाँजेका उनका कविताका हरफहरू अति कलात्मक र स्पष्ट छन् । प्रजातन्त्रको आशालाई व्यक्त गर्ने सपनामा, आमाको सपना, भेट, तिमी र म आदिमा स्पष्ट सबै नै प्रतीकहरू बुझिन्छन् (शर्मा, २०२०, पृ. ८३) । नयाँ बिहानी आउने पूर्वाभास भएपछि पक्षीजगत्मा छुट्टै उत्साह देखिए जस्तै प्रजातन्त्रको नयाँ बिहानी प्रारम्भ हुने सङ्केतले समग्र नेपालीलाई खुसीले ढाकिदिएको प्रसङ्ग कवितामा आएको छ । क्रान्ति आउने र त्यसले मानवजगत्लाई नवीन उचाइमा पुऱ्याइदिने अभिव्यक्ति दिइएको विश्लेष्य

कविताका माध्यमबाट परिवर्तन अपरिहार्य रहेको विषय स्पष्ट पारिएको छ । कुनै पनि शासन व्यवस्था लामो समयसम्म टिकिरहँदैन अनि जनभावनाको कदर नहुने शासनको भविष्य पनि लामो बन्न सक्दैन भन्ने कुरा आर्थी व्यञ्जनाका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ ।

क्रान्तिका माध्यमबाट प्रजातन्त्र आउने र त्यही प्रजातन्त्रले नै समाजलाई स्वस्थ अनि सुन्दर बनाउने विषय उल्लेख गरी 'आमाको सपना' कवितामा क्रान्तिवीर वा क्रान्तिपुरुषको आह्वान गरिएको छ । वि. सं. २००० को आसपासमा रचना गरिएको यस कविताका माध्यमबाट हाम्रो समाज युगीन राजनीतिक दुर्गन्धको जालोमा फसेका कारण त्यस्तो जालोबाट बाहिर ल्याएर सुन्दर समाजको निर्माण गरिनुपर्ने विचार आर्थी व्यञ्जना बनेर प्रकट भएको छ । समाजमा लामो समयदेखि नै जरो गाडेर बसेका अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषणका विरुद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गरिएको यस कवितामा क्रान्तिका माध्यमबाट नयाँ व्यवस्था स्थापना गर्नुपर्ने मुख्य भाव व्यङ्ग्य बनेर प्रकट भएको छ ।

'आमाको सपना' कविता २००७ सालको क्रान्तिलाई सङ्केत गर्दै रचिएको व्यङ्ग्यधर्मी कविता हो । यस कवितामा राणा शासनको थिचोमिचोमा बाँच्न बाध्य नेपाली जनताले स्वतन्त्रताका पक्षमा आवाज उठाउँदै गरेको परोक्ष सन्दर्भ आएको छ । जहानियाँ राणा शासनको क्रूर दमनबाट नेपाल आमा स्वतन्त्र बन्न खोजेको र छिट्टै क्रान्तिका माध्यमबाट नेपालमा परिवर्तनको लहर छाउने कुरा यस कवितामा आर्थी व्यञ्जना बनेर प्रकट भएको छ । 'आमाको सपना' कवितामा आम्ही आमा सामान्य आमा नभएर क्रान्तिको सपना वा आशा हो । कवितामा प्रयोग भएका क्रान्ति सङ्ग्राम, जडता सगबगाउनु, हतियार जस्ता प्रकरणबाट क्रान्तिका बारेमा स्पष्ट पारिएको छ (उपाध्याय, २०५५, पृ. ८२) । नेपालको निसासिँदो राजनीतिक अवस्थाबाट वाक्क भएका कवि रिमालले उठाएको प्रश्न नै 'आमाको सपना' कविता हो । आफ्ना सन्तानमा क्रान्तिको कुनै लक्षण नदेख्दा, अन्याय र अधर्मसित लड्ने त्यो शौर्य र साहस नपाउँदा आमाले आफ्नो सपना ध्वस्त भएको ठान्छिन् र निराश पनि हुन्छिन् तर उनी आमा हुनाले सारा सृजनशक्तिकी मुहान बनेर भन्छिन्, त्यो हुरी भएर आउने छ, तिमी पात भएर पछ्याउने छौ (पराजुली, २०५६, पृ. २१६) । नेपालमा एक सय चार वर्षसम्म चलेको एकतन्त्रीय जहानियाँ राणा शासनबाट नेपाल आमा र नेपाली जनतालाई मुक्त गराउन अनि राणाको राजनीतिक तथा प्रशासकीय थिचोमिचो हटाउन, जनभावनाअनुसारको प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा स्थापित भइसकेका नयाँ राजनीतिक चेतनालाई स्थापित गर्नका लागि क्रान्ति आवश्यक छ भन्ने कुरा यस कवितामा व्यङ्ग्य बनेको छ । नेपालमा जनक्रान्तिको सपना जसरी ध्वस्त भयो र क्रान्तिपुत्र जन्माउने सातसाले जनअभिलाषा जसरी कुण्ठित भयो त्यसको प्रतीक हो यो आमाको सपना ! सात सालपछिको वास्तविकतालाई कविको द्रष्टा चेतनाले पहिल्यै पाएको पूर्वाभास ! (पराजुली, २०५६, पृ. २१६) भन्दै यस कवितामा प्रकट भएको भाव व्यञ्जनासम्मत रहेको विचार प्रकट गरेका छन् । 'आमाको सपना' कवितामा एकातिर नेपाली जनताले भोग्नुपरेको पीडादायी अवस्थाको चित्रण गरिएको छ भने अर्कातिर छिट्टै क्रान्ति आएर जनभावना अनकूलको शासन व्यवस्था स्थापित हुने आशावादी चिन्तन पनि व्यङ्ग्य बनेर प्रकट भएको छ । नेपालमा राणा शासनको चर्को दमनबाट उन्मुक्तिको मार्ग खोजिरहेका नेपाली जनतामा क्रान्ति चेतको विकास गराएर समाजलाई जडताबाट चेतनातिर लैजाने कविको अभीष्ट नै विश्लेष्य कवितामा आमाको सपना बनेर आएको छ भने यही सपनासँग जोडिएको वास्तविक अर्थ व्यञ्जना शब्दशक्तिका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन पुगेको छ ।

निष्कर्ष

गोपालप्रसाद रिमालद्वारा रचित 'आमाको सपना' नेपालको राजनीतिक परिवर्तनसँग सम्बन्धित विषय उपयोग गरिएको व्यङ्ग्यधर्मी कविता हो । यस कवितामा वाच्यार्थ तथा लक्ष्यार्थका तुलनामा व्यङ्ग्यार्थ अत्यन्तै चमत्कृत बनेर प्रकट भएको छ । सामान्य वाच्यार्थका रूपमा आमा र छोराको संवाद यस कवितामा आएको छ भने यहाँ प्रयोग भएका 'आमा', 'छोरा', 'सपना', 'त्यो' जस्ता शब्दको मुख्यार्थमा बाधा आएपछि लक्ष्यार्थमूलक आर्थी व्यञ्जनाका स्तरमा पुगेर 'नेपाल आमा', 'नेपाली जनता' तथा 'क्रान्ति' भन्ने विशेष अर्थको ज्ञान भएको छ । यस कवितामा वाच्यार्थमूलक आर्थी व्यञ्जनाले तत्कालीन समयका आधारमा भएको शोषण बुझाएको छ भने लक्ष्यार्थमूलक आर्थी व्यञ्जनाको स्तरमा पुग्दा आमा र छोराको कुराकानी सामान्य विषयसँग सम्बन्धित नभई राजनीतिक परिवर्तनसँग जोडिएको विषय बोध गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत कवितामा आमा र छोराका बिचमा परिवर्तनसँग सम्बन्धित विषयमा कुराकानी गराएर जनताको स्वतन्त्रताका लागि जहानियाँ राणा शासनको विकल्प खोज्नुपर्ने व्यङ्ग्यार्थ स्थापना गरिएको छ । आफ्ना प्रत्येक सन्तानलाई क्रान्तिवीर देख्न चाहने आमाले सिर्जनशील मातृत्व शक्तिलाई स्मरण गर्दै अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध लड्न सक्ने युगपुरुषको जन्म हुने अनि त्यसैका माध्यमबाट लामो समयसम्म अन्धकारका रूपमा रहेको शासन व्यवस्थाको अन्त्य हुने व्यङ्ग्यार्थपरक आर्थी व्यञ्जना प्रकट भएको छ । व्यञ्जना शब्दशक्तिका माध्यमबाट नेपाली जनतालाई सुशासन दिनका लागि नयाँ व्यवस्था स्थापना हुनुपर्ने र त्यसका लागि क्रान्ति अपरिहार्य भएको विषय अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैले विश्लेष्य कवितामा समाजलाई नयाँ व्यवस्थामा लैजाने आधार भनेकै क्रान्ति हो र त्यसैका माध्यमबाट नवीनताका ढोका उघार्न सकिन्छ भन्ने आर्थी व्यञ्जना प्राप्त गर्न सकिन्छ । तत्कालीन समयका नेपालीमा क्रान्तिकारी गुण नपाइए पनि केही समयपछि युगपुरुष वा क्रान्तिपुरुषको जन्म हुने र तिनैले समाजमा रहेको सारा अन्धता समाप्त पारिदिने विषय व्यञ्जना बनेर प्रकट भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५). *रिमाल : व्यक्ति र कृति* (चौथो संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५८). *गोपालप्रसाद रिमाल र आमाको सपना*. साभ्ना समालोचना (पाँचौँ संस्क.). कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा.). साभ्ना प्रकाशन ।
- ढकाल, वेणीमाधव (२०६७). *काव्यदीपिका* (दोस्रो संस्क.). विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद (२०५६). *नेपाली साहित्यको परिक्रमा* (दोस्रो संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।
- मम्मट (सन् १९६०). *काव्यप्रकाश*. श्रीनिवास शास्त्री (व्याख्या.). साहित्य भण्डार ।
- रिमाल, गोपालप्रसाद (२०७६). *आमाको सपना* (नवौँ संस्क.). साभ्ना प्रकाशन ।
- विश्वनाथ (सन् २००८). *साहित्यदर्पण* (१-६). लोकमणि दाहाल (टीका.). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- शर्मा, तारानाथ (२०२०). 'भूमिका'. *नेपाली कविताको भूमिकै भूमिका* (२०५९). शिव रेग्मी (सङ्क. तथा सम्पा.). नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शुक्ल, रामबोहरी (२००८). *काव्य प्रदीप* (एकतिसौँ संस्क.). लोक भारती प्रकाशन ।